

*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan Cemaatine İlişkin
İstatistiksel Veriler (19. Yüzyılın İkinci Yarısı): Arnavut Örneği*

Statistical data on the protestant community in the Ottoman Empire (1850-1899): The case of Albania

Bertina Salliu¹

Abstract: The 19th century marked the beginning of American and British Protestant missions penetrating Albanian lands and the wider Ottoman Empire. Since then, the British Bible Society and the American Board of Commissioners have sent missionaries to these areas. The headquarters of the British Bible Society's mission to the Ottoman Empire was in Istanbul. As a result, a new community of Protestants began to crystallize. The first conversion of the population to the Protestant faith is observed to have occurred in the second half of the 19th century. This article aims to highlight the statistical data obtained from Ottoman documents proving the existence of this religious community. For a long time in Albanian historiography, four nations have been claimed to be present among Albanians in the 19th century, with studies in this field developed in recent years. This study aims to bring data from Ottoman annual reports and population registers to discuss the existence of the Protestant community in a multinational empire. Protestant missionaries had an important role and spiritually influenced the indigenous population by promoting faith and reawakening national consciousness. The transformation of populations was rapid in the Eastern regions of the Ottoman Empire. Concerning peripheral areas such as Albanian lands, some scarce data have been found on the main provinces located in these lands. The drafting of this study relied on Ottoman documents and sources translated by Turkish authors, as well as Albanian, English, and Turkish monographs and articles from various authors.

Keywords: Albanians, Protestant missionaries, population, Ottoman documents, statistics, religious communities

¹ Institute for Albanian and Protestant Studies, bertinasalliu@gmail.com

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu ve Arnavut topraklarındaki Protestan misyonları

XIX. yüzyılın ilk on yıllarından itibaren, İngiliz ve Amerikan Protestan misyonları Osmanlı İmparatorluğu'na ve özellikle Arnavut topraklarına nüfuz etmeye başlamıştı. Somut olarak, 1816 yılı, şimdiye kadar yapılan çalışmalarda "Arnavutlar arasında çağdaş Protestanlık çabalarını işaret eden" yıl olarak kabul edilmektedir (Hosaflook, 2021, s. 51). XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu misyonların faaliyetleri daha konsolide bir hâl almış ve böylece İncil Cemiyeti'nin Akdeniz'deki ve İstanbul'daki² (Hosaflook, 2021, s. 127) şubeleri tarafından temsil edilmiştir. Protestan cemaati, Türkiye'deki gayrimüslim cemaatlere karşı hoşgörülü bir tutum sergileyen Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri tarafından resmen tanınmıştır. Bu nedenle 1847'de Sadrazam Reşid'i'nin bir tanıma emri çıkardığını parantez içine almak yerinde olur. Birkaç yıl sonra, 1850'de Sultan Abdülmecid'in saltanatı sırasında vezirin emrini pekiştiren bir ferman çıkarılmıştır. Bu fermana göre Protestanlar dinlerini özgür bir şekilde, tümüyle, barış ve güvenlik içinde yaşama hakkına sahip olmalıdır.³ (SALT Research İstanbul: ABCFM). 1860 yılında İskoç misyoner Alexander Thomson, Osmanlı İmparatorluğu için BFBS'nin⁴ sorumlu ajanı olarak atanmıştır⁵. Artık bu topraklarda kitapların ve Kutsal Metinlerin dağıtılması faaliyetini denetleyecektir. Yahudilere misyonerlik yaptığı 17 yıllık bir deneyimin ardından bu görev kendisine verilmiş ve diğer şehirlerin yanı sıra 17 yıl da İstanbul'da yaşamıştır. Bu İmparatorluğun kapsamı nispeten genişti ve Ajan Thomson'ın⁶ yetkisi altında Wallachia, Moldavia, Suriye, Filistin, Mısır ve şimdiki Avrupa ve Asya Türkiye'si vardı.

2 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Protestan kilisesi resmen 1 Temmuz 1846'da, İstanbul'da bir Ermeni kilisesi ile kurulmuştur. ABCFM-AR, 1856, 88-91.

3 Bk. SALT Research İstanbul: American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) (<https://ççarchi-ves.saltresearch.org/çhandleç123456789ç43664>, 26 Haziran 2022'de okuyun), Document 1850-11, "Translation of the Ferman of his Imperial Majesty Sultan Abd Ul Medjid, granted in favor of his Protestant subjects".

4 Kısaltma: British and Foreign Bible Society

5 Önce, İncil Cemiyeti'nin bir temsilcisi olarak, 1820'den 1859'a kadar BFBS elçisi olan Benjamin Barker vardı.

6 Alexander Thomson, 2 Aralık 1820'de İskoçya'nın güneybatısındaki Arbroath kasabasında doğdu. Babası bir vaizdi. Ancak bu kayıtlardan bildiğimiz şey, hem temel hem de mesleki konularda en iyi İskoç üniversitelerinde eğitim aldığı ve bu eğitim ile Protestan inancına sahip olduğudur. Thomson, onurlu bir İskoç vatandaşı ve İskoçya'nın sadık "oğlu" olarak biliniyordu. Okuduğu üniversitelerin o dönemde ülkedeki en yüksek eğitim düzeyine sahip olduğu kabul ediliyordu. 1836-1841 yıllarında Alexander Thomson, Edinburgh'daki Birleşik St Salvator ve St Leonard Koleji'nde öğrenciydi. Thomson, ana dili olan İngilizce dâhil olmak üzere Yunanca, Latince, İbranice, Türkçe, Almanca, Fransızca, Arnavutça, Yidiş gibi dokuz yabancı dil biliyordu.

Thomson'la ilgili özel olan şey, seleflerinin ve diğer misyonerlerin aksine, Arnavut halkına yardım etmek için özel bir sempati ve alaka göstermesiydi. Thomson'ın Arnavutlarla ilk temasının ayrıntılarını tam olarak söyleyemeyiz ancak Arnavut ulusunun, Akdeniz'deki ilk şubelerinin kurulmasıyla 1817'den beri BFBS'nin⁷ koruması altında olduğunu biliyoruz. İstanbul'da bile, o sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde yaşamak için Arnavut topraklarından taşınıp gelen çok sayıda Arnavut vardı. Bu, bahsedilen misyonerlerin Arnavut nüfusuyla temasına olanak sağlamış başka bir durum olabilirdi. Yani Arnavutlarla ilgilenen ilk kişi Thomson değildi ama onunkisi ilgiden öteye gitmekteydi. Arnavutlar hakkında konuştukları selefi Barker'ın raporlarını okumuştur (Hosaflook, 2021, s. 113). O sıralarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Arnavut halkı, Arnavutlar ile Osmanlı makamları arasında gergin bir ilişkiyi deneyimliyordu. Bunun nedeni, Tanzimat Islahatlarının ikinci aşamada, 1856'da üstlenilmesinin beraberinde getirdiği memnuniyetsizlik ve Arnavut nüfusun durumunun iyileşmemesidir. Tasarlanan reformlar pratikte uygulanamamış ve Arnavut nüfusun Osmanlı makamlarına karşı bir tür isyanına neden olmuştur. Bu reformlar, vergilerin artırılmasını ve gündelik hayatı doğrudan ilgilendiren özel durumlar için yeni vergilerin (Bozbora, 2002, s. 128) getirilmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Arnavutların yaşadıkları yerlerde bu olayın kitlesel etkileri olmuş, 1860-1861 yıllarında İşkodra ve Debra'da Tanzimat'a karşı isyanlar ve ayaklanmalar düzenlenmiştir (Bozbora, 2022, s. 126).

İskoç misyoner Thomson'ın yazışmalarından⁸, 1863'te Balkanlar'a ilk seyahatini, sadece Bosna ve Karadağ'a değil, günümüzün siyasi Arnavutluk'una odaklanarak yaptığını keşfediyoruz. Thomson, dikkatini Bosna, Hersek, Kuzey Arnavutluk, Güney Arnavutluk ve Teselya (Thesalia) eyaletlerine yöneltmiştir çünkü ona göre bu bölgelerin İncil Cemiyeti'nin çalışmalarına acilen ihtiyaçları vardır (ATCI, 1863-1864). Yolculuğu üstlenmek için öne sürdüğü bir

7 İncil Cemiyeti, 1804'te, dünya çapında benzeri görülmemiş Protestan misyonerlik yayılımı çağında kurulmuştur. Doğası gereği politik değildir. İncil Cemiyeti, İngiliz hükümetinin toprak genişlemesi için çalışan bir ajan değildi. Bu, belirli bir ulusla ilişki kurup kurmamayı düşünürken temel bir soru olan "Orada insanların anadillerinde okuyabilecekleri Mukaddes Kitaplar var mı?" sorusunu soran, özel olarak finanse edilen, mezhebe bağlı olmayan, büyük bir Hristiyan örgütüydü. Yani İncil Cemiyeti'nin misyonu tüm dünya için İncil idi.

8 Thomson'ın yazışmaları, Arnavut reformcular, yabancı misyonerler ve İncil Cemiyeti ile yapılan yazışmalarını içerir. Bu mektuplar, onun İstanbul'daki İncil Araştırma Arşivi'nde tutulan orijinal yazışmalarından alınmıştır. Anglo-Amerikan araştırmacı John Quanrud, yazışmaların bir kopyasını almayı başarmıştır ve bu kopya Tiran'da Arnavut ve Protestan Araştırmaları Enstitüsü arşivinde tutulmaktadır.

başka neden de nüfusu yaklaşık 3 milyon olan bu illerde uzun süre kalacak misyonerlerin olmamasıdır (Monthly Reporter of The British and Foreign, Bible Society, 20 January 1865). Bazı yerlerde halkın genel olarak asi bir yapıda olması ve Kuzey ve Orta Arnavutluk bölgelerinde tamamen silahlı olma alışkanlığı nedeniyle öğretileri yayma amaçlı ziyaretler, Yanya'daki Isak Laundz dışında azdır (Monthly Reporter of BFBS, 1863, ss. 118-119).

Arnavutça dilindeki Kutsal Metinler, Kırım Savaşı'na giden askerler aracılığıyla hem Kuzey hem de Orta Arnavutluk'a girmişti. Thomson, Kuzey Arnavutluk'un ticari ilişkilerinin çoğu Avusturya ile olduğundan, İstanbul'da kendisine Arnavutluk hakkında güvenilir bilgi verecek kimseyi bulamamıştı (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 2017, ss. 124-125). Oysa ilk elden verilere ihtiyacı vardı.

Thomson, 28 Nisan 1863'te⁹ Bükreş'ten yola çıktı ve BFBS'ye aynı yıl gönderdiği raporunda kendisinin de belirttiği gibi Arnavutluk'a ulaşana kadar çok sayıda şehirden geçmek zorunda kaldı. "Bükreş'ten yola çıktım ve Belgrad'da birkaç gün geçirdikten sonra gerekli hazırlıkları yapmak için Sava üzerinden Eski Gradiska'ya kadar ilerledim. Sonra Türk kalesi Berberi'ye geçtim, daha sonra Banjaluka, Travnik, Saraybosna, Mostar ve Gabella'dan geçerek kuzeybatıdaki Osmanlı vilayetlerini geçtim ve eski ve ilginç Ragusa şehrini gördüm. Sonra bir hafta geçirdiğim Kuzey Arnavutluk'un başkenti, yaklaşık 60.000 nüfuslu önemli şehir ve İşkodra'nın limanı olan Bari veya Antivari'ye vapurla ilerledim ve sonra Tivari'ye döndüm, oradan atladığım Korfu'ya gittim. Burada bir hafta geçirip Korfu, Zica, Gjirokastra, Delvina'dan Yanya'ya geri döndüm ve ardından İstanbul'a..." (Monthly Reporter of BFBS, 1869). Bu rapor, diğer şeylerin yanı sıra, Thomson'un o zamanın okullarından bazılarını yaptığı ziyaretlerin altını çizmektedir. İşkodra'da 130 veya 140 öğrencinin bulunduğu okulu ziyaret etmiştir ve aldığı bilgilere göre sınıf sıkıntısı olduğu için öğrenci sayısı çok azdır (Monthly Reporter of BFBS, 1869). Ayrıca Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında kadınların eğitim almadığını tespit etmiştir. Giriştiği bu ilk gezide İşkodra'da bir Paşaya Türkçe Kutsal bir Metin dağıtmayı başardığını ve Boşnakça, Yunanca, İtalyanca, Türkçe, Arnavutça ve Bulgarca birçok Kutsal Metin sattığını belirtmeliyiz. 6 gün içinde 567 kuruşa 79 kopya satmıştır (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 1871).

9 Alexander Thomson, Balkanlar ve Arnavut topraklarına ilki 1863'te olmak üzere toplam 3 gezi yaptı. İkinci ve üçüncü gezileri 1867 ve 1872'deydi.

Başka bir okula (Mekteb-i Rüşdi) yaptığı ziyarette okulun 5 yıl sürdüğünü ve Türkçe, Farsça, Arapça, gramer, coğrafya ve popüler astronomi öğretimi yaptığını öğrenmiştir. Thomson, İngilizcenin bu okullarda öğretilen dillerden biri olmasını ve Osmanlı İmparatorluğu geneline yayılmasını çok istiyordu (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 2017, s. 127). Bu gerçeği ilk yolculuğunun raporunda görürüz. Thomson'ın bundan bahsetmesinin nedeni Kutsal Metinlerin ana dilde öğretilmesinde ısrarı ve ona göre bu adımın Osmanlı İmparatorluğu'na çok daha fazlasını kazandıracağıdır. İskoç misyonerin raporunda Arnavut halkının eğitim durumunun yanı sıra Katolik, Ortodoks ve Müslüman Arnavut seyyah yoldaşlarıyla yaptığı çeşitli görüşmelerden de söz edilmektedir. Ayrıca, Katoliklerin muhalefetini ve hakaretlerini, Ortodokslardan daha saygılı bir muamele gördüğünü ve Müslümanların hem kendisine hem de dağıttığı kitaplara karşı saygı ve misafirperverliğini sürdürdüğünü not eder (Lloshi, Hosaflook, Quanrud, 2017, s. 126).

Bir sonraki gezisini Thomson, en iyi deneyimi olarak nitelendirmiştir: "22 Mayıs Çarşamba günü öğleden sonra Vlora'ya vardık. Burası, zeytin ağaçlarıyla kaplı tepelerin eteğinde, kıydan yarım saat uzaklıkta, dağlardan gelen derelerin biriktirdiği düz, alüvyal ve bataklık bir araziden oluşan küçük bir kasabadır. Kentin adı belli ki, kalıntıları çok uzak olmayan antik Apolloni-a'dan geliyor... Satılık kitaplar çıkardık ama insanlar fakir ve okuma yazma bilmiyor gibiydi... Rum okuluna gittim ve hakkında bilgi edindim. 50 erkek iki öğretmenin gözetimi altındaydı ve bu iki öğretmenden yaşlı olanı bir rahipti. Cemiyetin amaçları hakkında uzun uzun sohbet ettik, kitapları da dikkatle inceledik ve sonunda ikisi satın alındı" (Monthly Reporter, 1867, ss. 189-190). Thomson, yolculuğuna devam etmek için Vlora'dan Fier ve Berat'a gitti. Vjosa bölgesine ulaştığında bir handa dinlenirken, hancıya bir Arnavut Ahiti satmayı başardı. Kutsal Metinleri satma süreci her zaman bu kadar kolay ve başarılı olmamıştır. Thomson, raporunda bu satışların bu yayınlara yapılan muhalefet ve reddedilmeleriyle ilgili bir başka yönünü bize açıklar. İncil Cemiyeti'nin kitaplarını açıkça ifşa eden, Fier şehrinden bir tüccar ve bir katip örnek bir vakayı oluşturur. Kitapçıları papanın ve kafirlerin habercileri olarak görürken kitapları sapkın ve sahte olarak kabul ediyorlardı (Lloshi, Hosaflook & Quanrud, 1867, ss. 194-195). Bu durumda Thomson, kitapların içeriğini ve amacını ve kısaca Hristiyanlığın ana doktrinlerini açıklayarak onlara karşı çıkmaya çalıştığını belirtir. Thomson, bu Kutsal Metinler için büyük bir talep olduğunu savunur. Bunun tipik bir örneği, çoğunlukla dillerini koruyan ve ana vatanlarıyla yakın bağları olan büyük bir Arnavut nüfusunun varlığı

nedeniyle Türkçe ve Yunanca Arnavut Mezmurlarının en çok sattığı yer olan İstanbul'du. Fransız araştırmacı Clayer'a göre, M.Ö. 1867-1868 yılları arasında yılda toplam 400-500 kitap satıldı. Kristoforidhi; Elbasan, Dıraç, Kavajë, Peqin ve Tiran'a yaptığı iki gezi sırasında, 1870-1871'de 5 ayda 333 Yunanca kitap ve daha sonra 3 ayda 211 kitap daha satmıştır (Monthly Reporter, 1871).

1860-1895 döneminde İncil Cemiyeti'nin bir temsilcisi olarak çalıştığı süre boyunca Thomson, kendisiyle iş birliği yapan ve onun vizyonunu benimseyen Arnavut reformcularla etkileşime girdi. Bunlar arasında Konstandin Kristoforidhi¹⁰, Gjerasim Qiriazî¹¹, Gjergj Qiriazî¹² vb. vardı. Arnavutların büyük bir kısmı, Arnavut dilinde kitap ve Kutsal Metinlerin kitapçıları ve dağıtıcıları rolünde yardımcı oldular. Kitapların dağıtımına ek olarak Protestan misyonlarının faaliyetinin nüfusun dinî yapısını da etkileyerek yeni bir dinî cemaatin kristalleşmesini, "Protestan Millet"i'nin doğuşunu beraberinde getirdiği görülür. Bu gerçeği desteklemek için, Osmanlı belgelerinden ve nüfus kütüklerinden aşağıda ayrıntılı olarak sunulacak olan bazı dağınık verileri kullandık.

Arnavut topraklarında Protestan topluluğunun kristalleşmesi, istatistiksel veriler

1880-1890 yıllarında, Arnavut Ulusal Rönesansının üçüncü evresinde (resmî tarihçiliğin dönemselleştirmesine göre), yeniden uyanış hareketi büyük ölçüde yoğunlaştı. Prizren Birliği'nin bastırılmasına denk gelen bu

10 Kristoforidhi, Gjerasimi ve Gjergji örneğinde, o bir akıl hocası, bir lider ve onlara danışman olarak hizmet etmiştir. Thomson, misyonlarını ve yolculuklarını gerçekleştirmek için BFBS'nin yanı sıra kendi fonlarını kullanarak sadece entelektüel olarak değil, aynı zamanda finansal olarak da yatırım yapmıştır. Bu, Arnavut milletine yardım etme konusundaki büyük arzusunun bir sonucudur. Verdiği bu destek, her birinin çalışmalarının sonuçlarında görülmektedir. Kristoforidhi, Arnavut dili, lehçeleri ve farklı alfabelerle yazılan metinler hakkında gerçekten çok bilgi sahibiydi ancak İncil Cemiyeti'nin nasıl çalıştığını, yayınların dolaşımının nasıl yapıldığını öğrenmesi gerekiyordu.

11 1884 yılında, resmi literatürde olağanüstü bir reformcu, aydınlatıcı ve ilk Arnavut vaiz olarak geçen Gjerasim Qiriazî, Kristoforidhi'nin yerini alacak ve böylece Thomson ile yakından ilişkili bir dirilişçi hâline gelecekti. Gerasim bu sırada 26 yaşındaydı ve 1882'de Amerikan Misyonu tarafından finanse edilen Samokov'daki (Bulgaristan) Collegiate and Theological Institute'de 4 yıllık eğitimini tamamladı. Yaptığı son çevirilerde Kristoforidhi'ye yardım etti. Yunanca öğrenmek için yaklaşık bir yıl İstanbul'da onunla kaldı.

12 Qiriazî ailesi, literatürde, Arnavutların Protestan misyonlarının faaliyetlerinin yakın bir iş birliği ve destekçisi olarak bilinir. Bunun nedeni, ilk Arnavut vaiz olarak bilinen Gjerasim örneğinde olduğu gibi, Protestan dinî hizmetlerinin bir parçası olan ilk kişiler arasında olmalarıdır. Bu aileden Sevasti Qiriazî ve Gjerasim Qiriazî daha aktif ve iş birliği olmuştur.

dönemde Arnavut edebiyatı milli okulunun temelleri atılmış, Arnavut eğitimi geliştirilmiş, bir takım yazar, düşünür ve yayıncılar faaliyetlerini geliştirerek günümüz Arnavut edebiyatının temellerini atan eserler ortaya koymuştur. Protestan misyonlarının faaliyetleri ise genişlemeye devam etmiştir. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda, imparatorluğun komşu ülkelerle sınırlarının belirlenmesinden sonra sona erecek olan “yerel özerklik” konusunda çeşitli hareketler bulunuyordu (Clayer, 2012, s. 239). Bu dönemde eğitim alanında Arnavutça dilinde çeşitli okulların açılması gelişmesi yaşanmıştır. Ayrıca 1877'de Bitola'da Kız Okulu kurulmuş, 1882'de yurt olarak hizmet veren başka bir bina inşa edilmiş (Hosaflook, 2021, s. 236), 7 Mart 1887'de Görice'de¹³ Arnavut Okulu açılmıştır. 23 Ekim 1891'de ise Görice'de Kız Mektebi açılmıştır (Qiriazı-Dako, 2016). Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezine ve İncil Cemiye-ti'ne daha yakın bölgelerde Protestan inancını benimseyenlerin sayısı daha fazlaydı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının ele alınmasının sebebi ilk yıllara ait nüfus sayımlarında, dinî kompozisyon açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonların 1820'de kurulmuş olmasına rağmen, Protestan inancına dair herhangi bir veri bulunmamasıdır. Türk tarihçisi Enver Ziya Karal'ın kitabında “Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımının amacı”, Müslümanlar, Ortodokslar, Yahudiler, Gregoryen Ermeniler vb.'nin ayırt edilmesi olarak belirtilmiştir. Arnavutlar için bu alanda herhangi bir çalışma olmadığından Arnavut-Osmanlı ilişkilerine, Müslüman cemaatine, Türkiye'deki nüfusun dinî durumuna yönelik çalışmalar bulunmasına rağmen aynı veriler Protestan cemaati için bulunmaz. Bu nedenle, bu veriler biraz dağınık ve eksik bir panorama oluşturup daha sonraki çalışmalarda araştırmanın sürdürülmesi amaçlanmaktadır.

1881/82-1893 yıllarında genel nüfus sayımına¹⁴ göre Smyrna (İzmir) Aydın ilinde 63'ü kadın, 65'i erkek 128 Protestan, Bayındır'da ise 14'ü kadın ve 11'i erkek 25 Protestan vardı. Smyrna Sancağı'nda (İzmir) toplam 153 Protestan vardı. Edirne ilinde 279 Protestan vardı ve bunların 137'si kadın, 142'si erkekti. Erzurum sancağında 733 kadın ve 921 erkek Protestan varken Adana'da 1.028 kadın ve 1.116 erkek Protestan vardı. Ankara ilinde ise toplam 2.240 Protestan vardı (Karpas, 2017, s. 132). 1897'de Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam

¹³ Görice, Korça'nın eski adı, Osmanlı dönemine ait farklı belgelerde bile bu isme rastlarız.

¹⁴ Bu genel kayıt, Türk bilgin Kemal Karpas'ın kitabında yayımlanmıştır. Orijinal belgeler Türkiye'deki Başbakanlık Arşivi Yıldız Perakende Evrakı arasında bulunur.

44.360 Protestan varken, XIX. yüzyılın ilk yıllarında bu sayı 53.880 Protestan'a kadar çıkıyordu (Stanford J. Shaw, 1978, s. 337).

İmparatorluğun merkezine en yakın bölgelerde bu topluluğun kristalleşmesini somutlaştırmak için bu veriler örnek olarak alınabilir. İstatistiklerden de anlaşılacağı gibi Protestan inancı hızla yayılıyordu. Bu, Ahmet Aras'ın da aralarında bulunduğu Türk araştırmacılar tarafından da vurgulanmaktadır. Ona göre „Protestanlık birçok şehirde hızla yayıldı, kiliseler yapıldı, eğitim alanında okullar, sağlık alanında hastaneler açıldı“ (Aras, 2015, s. 2).

Verilere göre, Kosova¹⁵ ilinde Prizren ve İpek Sancağı da dâhil olmak üzere, 43'ü kadın ve 54'ü erkek olmak üzere toplam 97 Protestan vardı. Manastır¹⁶ ilinde 19 kadın ve 19 erkek, toplam 38 Protestan vardı (Karpas, 2017, s. 132). Bu veriler 1881/82-1893 nüfus sayımına aittir. Bu süre içinde Üsküp Sancağı'na 49'u kadın, 54'ü erkek olmak üzere 103 Protestan kaydedildi (Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Osmanlı Jurnaller, no 43/42). Bu resmen kayıtlı ve ilan edilmiş bir nüfustur.

Burada şu soru ortaya çıkmaktadır: Protestan inancını benimseyen ancak kayıtlı olmayanlar var mıydı? Bu soruya acele cevap vermek doğru değildir. Ayrıca bu soru, Osmanlı nüfus kayıt ve kütüklerinin çok daha eksiksiz ve derinlemesine incelenmesini gerektirmektedir. Manastır'daki American Board of Commissioners'in¹⁷ 68. yıllık raporunda şöyle yazmaktadır: „Pazar ayinlerine katılım sabah 30-40, öğleden sonra ise 20'den 30'a çıktı, muhalefet temelli yenildi ve yeni mühtedilerin 'lütü, bilgisi ve dindarlığında artış' olduğu görülüyor“ (Yıllık Rapor, ABCFM 1878, s. 54). Bu rapor Ekim 1878'e aittir. Bu rapora göre Manastır'daki Protestan kilisesinde ibadetlere ve ayinlere katılanların sayısında önemli bir artış ve mevcudiyet vardır. Manastır'da kayıtlı genel nüfus sayımını (1881/82) okuduğumuzda, 39 Protestan olduğu ortaya çıkmaktadır. American Board'un 1879 tarihli yıllık raporunda, Protestan topluluklarında bir „büyüme“ olduğu bir kez daha vurgulanmıştır. „Bu şehrin Protestan toplumunda sürekli bir artış olduğunu gördük. Pazar vaazlarına kırk veya daha fazla kişi katılıyor...“ (Yıllık Rapor, ABCFM 1879: 56).

15 Kosova Vilayeti İpek Sancağı, Prizren Sancağı ve Priştine Sancağından oluşur.

16 Manastır Vilayeti, Manastır Sancağı ile birlikte Prilep, Ohrin, Follorina ve Kërçov gibi şehirleri; Görice sancağı ve Serfixhe sancağını içermektedir.

17 Bu makalede ABCFM kısaltması ile yazılmıştır.

1881/82 yılında başlayan nüfus sayımı sonuçlarına göre, Kosova Eyaleti'nin nüfusu 721.087 civarındaydı.

Bunların 409.510'u Müslüman, 29.393'ü Latin, 274.793'ü Bulgar, 1.706'sı Yahudi, 97'si Protestan ve 5.588'i yabancı uyrukluymuştu (Bilgi, Nejat, 2010, ss. 101-146).

1885 yılında İstanbul'da yaklaşık 488 erkek ve 331 kadın, yani toplam 819 Protestan vardı (Stanford J. Shaw, 2009, s. 407). Bu açıklamalardan sonra 1301¹⁸ İstanbul nüfus sayımına baktığımızda 873.565 olan toplam nüfusun yaklaşık %2'sinin Protestan olduğu görülmektedir (Selçuk Akşin Somel, 2000, s. 156).

1885 nüfus rakamlarında göze çarpan bir diğer gerçek ise Yahudi, Katolik ve Latin toplulukları dışında tüm topluluklarda kadın nüfusunun erkek nüfustan daha düşük olmasıdır (Selçuk Akşin Somel, 2000, s. 156).

1894 yılındaki dinî araştırma verilerine göre, Kosova ve Manastır idari bölgesi için aynı nüfus sayılarının kayıtlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu, Başbakanlık tarafından hazırlanan bir tabloda görülebilir (Başbakanlık Arşivi, Sadareti, Hususi Maruzatı, no 2072). Aynı kaynağa atıfta bulunarak 1895 yılında Manastır Vilayeti'nde toplam 135 Protestan olduğu, dolayısıyla bu bölgedeki Protestan nüfusunun sayısında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bahsettiğimiz döneme kadar diğer Arnavut vilayetlerinde anılan kaynaklara göre kayıtlı Protestanların olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca 1896 yılı, Protestan topluluğunun kristalleştiği başka bir Arnavut eyaletine işaret etmektedir. 17 erkek Protestan ile bu İşkodra¹⁹ eyaletidir (Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende, 1313/1459). İncil Cemiyeti ve Amerikan Board²⁰ merkezlerinin etki alanlarına yakın şehirlerde, nüfus artışının Protestan inancını benimsemesi anlaşılırdı. Arnavutlar için Manastır, Osmanlı İmparatorluğu için ise İstanbul böyleydi. Ancak Kosova, İşkodra, Üsküp gibi illere ilişkin az sayıda ve düzensiz veri, İngiliz ve Amerikan misyonlarının çalışmalarının da bir genişleme ve ilerleme kaydettiğini gösteriyor. Sonuç olarak, Manastır'da 1897 nüfus sayımında 207 erkek ve 178 kadın Protestan varken Kosova'da 183 erkek ve 196 kadın Protestan (Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende, 1313/1459)

18 1885 yılına denk gelen Rumi yıl.

19 İşkodra eyaleti, İşkodra Sancağı, Durrës Sancağı ve çevre illeri içeriyordu.

20 American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), ilk Amerikan Protestan misyoner topluluğuydu. Bu topluluk, 1810'da üniversite öğrencilerinin misyonerlik hevesinden esinlenerek kuruldu. 1873'te ABCFM, Manastır'da Arnavut toprakları da dâhil olmak üzere Balkanlar için misyonunu yerine getireceği bir merkez kurdu.

vardı. XIX. yüzyılın son yıllarında ve XX. yüzyılın başlarında Görice şehrinde 1906/1907 nüfus sayımına göre 1 kadın ve 4 erkek olmak üzere 5 protestan yaşıyordu (Karpas, 2017, ss. 176-177).

Amerikan ve İngiliz Protestan misyonları da kendilerini okulların açılmasına, hastanelerin veya yetimhane olarak hizmet verecek yardım merkezlerinin inşasına vb. vermişlerdir. Buna göre 1900 yılında 30 kilise ve okul açılmıştır (Kocabaşoğlu, Uygur, 1991, ss. 143-152). Öte yandan İstanbul'da sekizi Protestan misyonlarına ait olmak üzere 46 ilköğretim okulu bulunuyordu (Mehmet Ö. Alana, 2000, s. 131). 1900 yılında Protestan din adamlarının ihtiyaçlarını karşılamak için 112 kilise, 3 Protestan ilahiyat okulu, 378 ilkokul ve 33 ortaokul ile yetimhane ve hastanelerin açıldığını görürüz (Tozlu Necmettin, 1991, ss. 76-79). Her iki okul da faaliyetlerini genişletiyor ve işlevlerini ellerinden gelen en iyi şekilde yerine getiriyorlardı. Manastır'da kız okulunun bittiğine dair bir rapor okuruz: „Manastır'daki yatılı kız okuluna kırk yatılı ve yirmi yabancı öğrenci kaydoldu. Kız çocuklarının ulusal farklılıkları eşit eğitimi zorlaştırmakta ve İngilizcenin okul dili olarak uygulanmasını gerekli kılmaktadır” (Yıllık Rapor, ABCFM 1883, s. 66). Bu vakanın dışında, Görice'deki Kız Okulu'na kaydolun öğrenci sayısına dair daha eksiksiz bir resme sahibiz. Kızların farklı dinî inançlara mensup olmaları karakteristikti, dolayısıyla bu okulda hem Müslümanlar hem de Ortodokslar vardı. Tablodan da anlaşılacağı üzere bu okullardaki öğrenci sayısı yıldan yıla artıp azalabilmektedir. 1892-1893 yılında toplam 50 öğrenciden 1893-1894 yılında 36 öğrenciye önemli bir azalma olmuştur. Ancak bu, bu okulun o zamanlarda oynadığı rolü ve önemini azaltmamaktadır.

Okul yılı	Öğrenci sayısı
1891-1892	27
1892-1893	50
1893-1894	36
1894-1895	35
1895-1896	39
1896-1897	42
1897-1898	51
1898-1899	44

*Instuti Kyrias: Përmbledhje historike, 1891–1931”, Foleja kombëtare: Broshurë komemorative (Tiranë: Gutenberg, 1931), 83–85.

Sonuç

Yukarıda belirtilen verilerden ve gerçeklerden yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan toplumu ve özellikle Arnavut örneğinde bazı gerçeklere ulaşabiliriz.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan İngiliz Protestan misyonları ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfus kütüklerinden elde edilen verilerle bu topluluğun kristalleşmesi gözlemlenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Arnavut açık alanı dışında kalan diğer topraklarda, Protestan inancını benimseyenlerin sayısında bir ilerleme ve hızlı bir büyüme söz konusuydu. Böylece çevreden merkeze doğru, inancını değiştiren insan sayısı arttı. Çok ilginç bir başka olgu da bu topluluktaki nüfusun cinsiyete göre bölünmesiydi. Sayı olarak, erkekler kadınlara göre daha fazlaydı. Görünüşe göre Protestanlık, erkek cinsiyeti için daha fazla olanak sağlamaktaydı ya da kadınlar için gelenek ve kültür daha belirgin ve hoşgörüsüzdü. Protestan toplumu gibi yeni bir topluluğun kristalleşmesi, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen yeni bir din davranışı bağlamında görülemez. Bunun nedeni, bu kadar geniş bir milliyet ve inanç alanının yeni bir ideolojik sisteme veya çok fazla sayıda insana ihtiyaç duymamasıdır. Bu yeni topluluk, eğitim, sosyal ve manevi eğitim değerlerini teşvik etmeye oldukça katkıda bulundu ve destekleyici oldu. Bu misyonların varlığı, bu yaşam alanlarının gelişimini güçlü bir şekilde etkilemiştir ve Osmanlı makamları, bu topluluğun haklarının kullanılmasına izin verme konusunda hoşgörülü davranmıştır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nu tanımlayan durumdur: Doğru kültürene ilk bakışta görüldüğü kadar fanatik veya stoik değildir.

Bu topluluğa ait istatistiki verilere ilişkin pek çok incelenmemiş Osmanlı belgeleri ve sicilleri bulunmaktadır. Amaç, bu çalışmanın bir teşvik işlevi görmesi, ayrıntılı olmamasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Arnavutlar arasında Müslüman, Bektaşî, Ortodoks, Katolik ve Protestan gibi dinî topluluklar dikkat çekmektedir. İlk dinî toplulukların faaliyetleri hakkında biraz bilgi sahibi olabileceğimiz çalışmalar bulunurken Arnavut protestan topluluğu için bugüne kadar yapılan çalışmalar çok az sayıdadır. Arnavutça okulların açılması ve Kutsal Metinler dışında Arnavutça kitapların yayımlanmasından sonra

Protestan cemaati, oldukça küçük bir yüzdeyle de olsa, nüfus üzerindeki etkisinden dolayı hâlâ bir topluluk olarak kabul edilmektedir. Sayı ve yüzde olarak bu küçük rakamlar, bu topluluğun faaliyetlerinin sadece Arnavutlarda değil, tüm İmparatorluktaki evrimini daha fazla vurgulamak için çalışmalar yapılmasını teşvik açısından önemlidir. Bu topluluğun kristalleşmesi, dinî, eğitimsel ve sosyal yaşam alanını etkilemiştir. Amerikan ve İngiliz misyonlarının varlığı, Batı kültürünün dinî inançla birlikte taşınmasını da beraberinde getirmiştir. Kız okullarının açılması o dönemde kadınların kurtuluşunun²¹ bir işaretiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ortodoks Rumların, Ermenilerin, Katoliklerin, Protestanların ve Yahudilerin; inançlarını ve ibadetlerini daha düzenli ve rahat yaşayabilecekleri, mabetler açıp eski ve harap yerleri onarabilecekleri açık cemiyetler ve bunların eğitim kurumları, okulları, hastaneleri ve yetimhaneleri için bir hoşgörü ortamı yaratılmıştır. Bu çok sayıda hastane, yetimhane veya farklı hayır merkezlerini açanlar kuşkusuz Protestanlar olmuştur.

21 Arnavut kadınlarının kurtuluşu olgusu, başlangıçta koşullar nedeniyle zor bir görev olarak görülüyordu. Arnavut kadınının tarihinde, kadın kurtuluşunun yolunu açan Sevasti Qiriazı olmuştur. Çalışmaları, kadınlara yeniden odaklanmanın yolunu açmış ve gelecek on yıllarda bu alanda birçok reformun uygulanmasını etkilemiştir. Onun üstlendiği bu hareket, her yıl ilham alıp geliştirilmiştir. Sevastia ve ailesinin inisiyatifi sayesinde Arnavut kadınları, sorunlarını çözüme ulaştırmayı ve yaşam koşullarını değiştirmeyi başarmışlardır. Bu, Arnavut uzamının bulunduğu zaman ve tarihsel koşullar için verimli bir girişimdi. Arnavut devletinin kurulmasıyla, kadınların konumu büyük ölçüde sağlamlaştırılacaktı.

Kaynakça

Arşiv kaynakları

- SALT Research Istanbul: American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM). Document 1850-11, Translation of the Ferman of his Imperial Majesty Sultan Abd Ul Medjid, granted in favor of his Protestant subjects. <https://ççarchives.saltresearch.org/çhandleç123456789ç43664>
- Başbakanlık Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Osmanlı Jurnaller, no 43/42. İstanbul.
- Başbakanlık Arşivi, Sadareti, Hususi Maruzati, no 2072.
- Edwin Jacques' fund (Institute for Albanian and Protestant Studies). Tiranë.
- Monthly Reporter (1863, 1865, 1869, 1871). Monthly Reporter of British and Foreign Bible Society.
- ATCI. (1863-1864). Alexander Thomson's Travel Report for British and Foreign Bible Society. *The Sixtieth Report of BFBS for the Year 1864*. S 116, 118-119.

Kitaplar

- Bilgi, N. (2010). Osmanlı Devleti'nin 1917 Yılı Yabancı Nüfusu. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), 101-146.
- Bozbora, N. (2002). *Shqipëria dhe Nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane* (Egro, D. çev.). Dituria.
- Clayer, N. (2012). *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar: Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë* (A. Puto, Ed.). Botimet Përpjekja.
- H. Karpat, Kemal. (2017). *Popullsia Osmane 1830-1914: Karakteristikat demografike dhe shoqërore*. Alsar.
- Hosaflook, D. (2021). *Lëvizja Protestante te shqiptarët 1816-1908*. Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante. Vision Printing.
- Kocabaşoğlu, U. (1991). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*. İmge Kitabevi.
- Lloshi, Xh. ve Hosaflook, D. (2016). *Shqipëria dhe Shqiptarët në raportet vjetore të Bordit Amerikan të Komisionerëve për Misionet në Vendet e Huaja, 1820-1924*.
- Lloshi, Xh., Hosaflook, D. & Quanrud, J. (2017). *Thesaret për Gjuhën Shqipe të Shoqërisë Biblike 1815-1883*. Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante.
- Necmettin, T. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. Akçağ Yayınları.

- Ö. Alan, M. (2000). Osmanli imparatorlugu'nda egitim ve egitim istatistikleri, 1839-1924. İçinde İnalçık & H., Pamuk, Ş. (Edt), *Osmanli Devletinde bilgi ve istatistik*. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Akşin Somel, S. (2000). Rumi 1301(1885) Tarihli İstanbul Sayımı. İçinde İnalçık, H. & Pamuk, Ş. (Edt). *Osmanli Devletinde bilgi ve istatistik*. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Qiriazi-Dako, S. (2016). *Jeta ime: Jetëshkrimi i Mësueses së Popullit* (D. Stucky, D. Hosaflook, Edt). Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante.
- Instuti Kyrias: Përmbledhje historike, 1891–1931. Foleja kombëtare: Broshurë komemorative (1931). Gutenberg.

Çevrimiçi dergi makaleler

- J. Shaw, S. (2009). The population of Istanbul. *Tarih Dergisi Sayı 32- Dergi Park*. İstanbul. 407.
- Aras, A. (2015). Türkiye. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Protestanların Anadolu'daki Durumları ve Gösterilen Dinî Hoşgörü*. Türkiye: ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi.
- J. Shaw, S. (1978). The Ottoman Census System and Population, 1831-1914. *International Journal of Middle East Studies*,9(3), 325-338. <http://www.jstor.org/stable/162768>